Uppsala Universitet
Matematiska Institutionen
Thomas Erlandsson

RÄTA LINJER, PLAN, SKALÄRPRODUKT, ORTOGONALITET MM

VERSION 1.1

MER OM EKVATIONSSYSTEM

Linjära ekvationssystem och den geometri man kan härleda ur dessa är ett av naturvetenskapens viktigaste områden. Ämnesområdet heter **Linjär algebra** och det är en obligatorisk kurs i varje teknisk-naturvetenskaplig utbildning.
Vi betraktar därför åter ett ekvationssystem, t ex

$$\begin{cases} a_{11}x_1 + a_{12}x_2 + a_{13}x_3 & = & b_1 \\ a_{21}x_1 + a_{22}x_2 + a_{23}x_3 & = & b_2 \end{cases}$$

Detta kan enligt föregående avsnitt om vektorrum skrivas på formen

$$x_1 \begin{bmatrix} a_{11} \\ a_{21} \end{bmatrix} + x_2 \begin{bmatrix} a_{12} \\ a_{22} \end{bmatrix} + x_3 \begin{bmatrix} a_{13} \\ a_{23} \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} b_1 \\ b_2 \end{bmatrix}.$$

Vänsterledet är alltså en linjär kombination av tre kolonner, där varje kolonn är en vektor i $\mathbf{R^2}$. Alla dessa linjära kombinationer kallas **kolonnrummet**. Högerledet är också en vektor i $\mathbf{R^2}$ och ekvationssystemet handlar om att bestämma den linjära kombination av kolonnvektorerna som ger vektorn i högerledet. Detta är ett i grunden geometriskt problem.

EXEMPEL 1 I ekvationssystemet

$$\begin{cases} x_1 + x_2 + x_3 & = & a \\ 2x_1 + 2x_2 + 2x_3 & = & b \end{cases}$$

dvs

$$x_1 \begin{bmatrix} 1 \\ 2 \end{bmatrix} + x_2 \begin{bmatrix} 1 \\ 2 \end{bmatrix} + x_3 \begin{bmatrix} 1 \\ 2 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} a \\ b \end{bmatrix}.$$

är kolonnrummet alla linjära kombinationer av kolonnen

$$\begin{bmatrix} 1 \\ 2 \end{bmatrix}.$$

Dessa kombinationer bildar en rät linje i $\mathbf{R^2}$ genom origo och vektorn

$$\begin{bmatrix} 1 \\ 2 \end{bmatrix}.$$

Ekvationssystemet har då lösning om högerledet

$$\begin{bmatrix} a \\ b \end{bmatrix}$$

är en vektor på linjen, men ingen lösning om högerledet ligger utanför linjen.

ÖVNING 1 Avgör, t ex med Gauss elimination, huruvida följande ekvationssystem har lösning eller inte.

a)

$$\left\{ \begin{array}{rcl} x_1 + x_2 + x_3 & = & 1 \\ 2x_1 + 2x_2 + 2x_3 & = & 2 \end{array} \right.$$

dvs

$$x_1 \begin{bmatrix} 1 \\ 2 \end{bmatrix} + x_2 \begin{bmatrix} 1 \\ 2 \end{bmatrix} + x_3 \begin{bmatrix} 1 \\ 2 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 1 \\ 2 \end{bmatrix},$$

b)

$$\left\{ \begin{array}{rcl} x_1 + x_2 + x_3 & = & 2 \\ 2x_1 + 2x_2 + 2x_3 & = & 4 \end{array} \right.$$

dvs

$$x_1 \begin{bmatrix} 1 \\ 2 \end{bmatrix} + x_2 \begin{bmatrix} 1 \\ 2 \end{bmatrix} + x_3 \begin{bmatrix} 1 \\ 2 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 2 \\ 4 \end{bmatrix},$$

c)

$$\left\{ \begin{array}{rcl} x_1 + x_2 + x_3 & = & 2 \\ 2x_1 + 2x_2 + 2x_3 & = & 1 \end{array} \right.$$

dvs

$$x_1 \begin{bmatrix} 1 \\ 2 \end{bmatrix} + x_2 \begin{bmatrix} 1 \\ 2 \end{bmatrix} + x_3 \begin{bmatrix} 1 \\ 2 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 2 \\ 1 \end{bmatrix}.$$

Illustrera kolonnrummet och markera den vektor som svarar mot respektive högerled.

Nu ska vi studera alla möjliga *lösningar* till ett ekvationssystem. Vi betraktar åter ekvationssystemet ovan men nu med högerledet lika med noll. Ett sådant ekvationssystem kallas ett **homogent** ekvationssystem.

$$\begin{cases} a_{11}x_1 + a_{12}x_2 + a_{13}x_3 &= 0 \\ a_{21}x_1 + a_{22}x_2 + a_{23}x_3 &= 0 \end{cases}$$

dvs

$$x_1 \begin{bmatrix} a_{11} \\ a_{21} \end{bmatrix} + x_2 \begin{bmatrix} a_{12} \\ a_{22} \end{bmatrix} + x_3 \begin{bmatrix} a_{13} \\ a_{23} \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 0 \\ 0 \end{bmatrix}.$$

Ett homogent ekvationssystem har alltid lösning, t ex finns alltid lösningen $x_1 = x_2 = x_3 = 0$, den så kallade **triviala lösningen**. Lösningarna till systemet ges av variablerna (de obekanta) x_1, x_2, x_3 som kan betraktas som vektorer

$$\begin{bmatrix} x_1 \\ x_2 \\ x_3 \end{bmatrix} \in \mathbf{R^3}.$$

Alla lösningarna till ett homogent ekvationssystem bildar en mängd vektorer som kallas **nollrummet**.

EXEMPEL 2 Vi löser ekvationssystemet

$$\begin{cases} x_1 + x_2 + x_3 &= 0 \\ 2x_1 + 2x_2 + 2x_3 &= 0 \end{cases}$$

dvs

$$x_1 \begin{bmatrix} 1 \\ 2 \end{bmatrix} + x_2 \begin{bmatrix} 1 \\ 2 \end{bmatrix} + x_3 \begin{bmatrix} 1 \\ 2 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 0 \\ 0 \end{bmatrix}$$

med Gauss elimination första delen. Då får vi som i övning 1

$$\begin{cases} x_1 + x_2 + x_3 &= 0 \\ 0x_1 + 0x_2 + 0x_3 &= 0 \end{cases}$$

Vi väljer $x_2 = s, x_3 = t$ som fria variabler och erhåller lösningarna

$$x_1 = -s - t, x_2 = s, x_3 = t.$$

På vektorform blir lösningarna

$$\begin{bmatrix} x_1 \\ x_2 \\ x_3 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} -s-t \\ s \\ t \end{bmatrix} = s \begin{bmatrix} -1 \\ 1 \\ 0 \end{bmatrix} + +t \begin{bmatrix} -1 \\ 0 \\ 1 \end{bmatrix}.$$

Den sista likheten erhålles med räknereglerna för vektorrum (kontrollera gärna att det stämmer genom att räkna från höger till vänster). Lösningarna, dvs nollrummet, är alltså alla linjära kombinationer av vektorerna

$$\begin{bmatrix} -1 \\ 1 \\ 0 \end{bmatrix} \quad \text{och} \quad \begin{bmatrix} -1 \\ 0 \\ 1 \end{bmatrix}.$$

Dessa kombinatiner bildar ett plan i rummet $\mathbf{R^3}$ genom origo och de två vektorerna (punkterna)

$$\begin{bmatrix} -1 \\ 1 \\ 0 \end{bmatrix} \quad \text{och} \quad \begin{bmatrix} -1 \\ 0 \\ 1 \end{bmatrix}.$$

ÖVNING 2 Lös följande ekvationssystem med Gauss elimination

a)

$$\begin{cases} x_1 + x_2 + x_3 & = & 1 \\ 2x_1 + 2x_2 + 2x_3 & = & 2 \end{cases}$$

dvs

$$x_1 \begin{bmatrix} 1 \\ 2 \end{bmatrix} + x_2 \begin{bmatrix} 1 \\ 2 \end{bmatrix} + x_3 \begin{bmatrix} 1 \\ 2 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 1 \\ 2 \end{bmatrix},$$

b)

$$\begin{cases} x_1 + x_2 + x_3 & = & 2 \\ 2x_1 + 2x_2 + 2x_3 & = & 4 \end{cases}$$

dvs

$$x_1 \begin{bmatrix} 1 \\ 2 \end{bmatrix} + x_2 \begin{bmatrix} 1 \\ 2 \end{bmatrix} + x_3 \begin{bmatrix} 1 \\ 2 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 2 \\ 4 \end{bmatrix}.$$

Försök tolka lösningarna geometriskt.

I nästa exempel ska vi studera ett ekvationssystem som har ett större kolonnrum än i EXEMPEL 1.

EXEMPEL 3 I ekvationssystemet

$$\begin{cases} x_1 & + & x_2 & + & x_3 = & a \\ & & x_2 & + & 2x_3 = & b \end{cases}$$

dvs

$$x_1 \begin{bmatrix} 1 \\ 0 \end{bmatrix} + x_2 \begin{bmatrix} 1 \\ 1 \end{bmatrix} + x_3 \begin{bmatrix} 1 \\ 2 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} a \\ b \end{bmatrix}.$$

är kolonnrummet alla linjära kombinationer av kolonnerna

$$\begin{bmatrix} 1 \\ 0 \end{bmatrix}, \begin{bmatrix} 1 \\ 1 \end{bmatrix}, \begin{bmatrix} 1 \\ 2 \end{bmatrix}.$$

Dessa kombinationer ger alla vektorer i $\mathbf{R^2}$, dvs kolonnrummet är i detta fall lika med hela $\mathbf{R^2}$. Därför har ekvationssystemet lösning för alla högerled

$$\begin{bmatrix} a \\ b \end{bmatrix}.$$

Lösningarna blir i detta ekvationssystem en rät linje i rummet $\mathbf{R^3}$.

ÖVNING 3 Lös ekvationssystemet med Gauss elimination

$$\begin{cases} x_1 + x_2 + x_3 = 2 \\ \phantom{x_1 + {}} x_2 + 2x_3 = 1 \end{cases}$$

dvs

$$x_1 \begin{bmatrix} 1 \\ 0 \end{bmatrix} + x_2 \begin{bmatrix} 1 \\ 1 \end{bmatrix} + x_3 \begin{bmatrix} 1 \\ 2 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 2 \\ 1 \end{bmatrix}.$$

Beskriv lösningarna på vektorform i $\mathbf{R^3}$.

Några observationer

OBSERVATION 1 I EXEMPEL 1 och 2 är kolonnrummet en linje och lösningarna bildar ett plan. I EXEMPEL 3 är kolonnrummet ett plan och lösningarna bildar en linje. Det verkar som att ”summan av dimensionerna” är konstant lika med tre i dessa exempel. Detta är ett specialfall av en allmän sats. Utan att exakt definiera begreppet dimension tillåter vi oss att formulera

DIMENSIONSSATSEN Kolonnrummets dimension plus lösningsrummets dimension är lika med antalet obekanta.

Det kan vara av intresse att kontrollera sanningshalten i denna sats varje gång man löser ett ekvationssystem.

OBSERVATION 2 Kolonnrummet i EXEMPEL 3 är alla linjära kombinationer av tre olika kolonner. Redan de två första ”pekar åt olika håll” och linjärkombinationerna av dessa ger hela $\mathbf{R^2}$. Den tredje kolonnen ger inget extra utrymme. Kolonner (vektorer) i planet som pekar åt olika håll, dvs är icke-parallella, benämnes **linjärt oberoende**. Den tredje kolonnen (vektorn) sägs vara **linjärt beroende** av de två första.

ÖVNING 4 Lös ekvationssystemet med Gauss elimination

$$\begin{cases} x_1 + x_2 + x_3 = 2 \\ \qquad\qquad\quad x_3 = 1 \end{cases}$$

dvs

$$x_1 \begin{bmatrix} 1 \\ 0 \end{bmatrix} + x_2 \begin{bmatrix} 1 \\ 0 \end{bmatrix} + x_3 \begin{bmatrix} 1 \\ 1 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 2 \\ 1 \end{bmatrix}.$$

RÄTA LINJER OCH PLAN

Eftersom kolonnrummet och lösningsrummet (nollrummet) till ett ekvationssystem kan vara en rät linje bör vi studera den räta linjen mer i detalj. För att begränsa framställningen nöjer vi oss med att studera linjer i planet. Linjer i rummet kan studeras med samma metodik.

RÄT LINJE I PLANET

En rät linje i planet $\mathbf{R}^2$ genom punkten (x_0, y_0), parallell med vektorn

$$\begin{bmatrix} a \\ b \end{bmatrix},$$

beskrivs av ekvationerna

$$\begin{cases} x = x_0 + a \cdot t \\ y = y_0 + b \cdot t \end{cases}$$

eller på vektorform

$$\begin{bmatrix} x \\ y \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} x_0 \\ y_0 \end{bmatrix} + t \begin{bmatrix} a \\ b \end{bmatrix}.$$

Talet t genomlöper alla reella tal och kallas **parameter**. Vektorn

$$\begin{bmatrix} a \\ b \end{bmatrix}$$

kallas **riktningsvektor**. En rät linje är entydigt bestämd om vi vet att den går genom två olika fixa punkter (x_1, y_1) och (x_2, y_2). Vi kan bestämma linjens ekvationer genom att låta t ex

$$\begin{bmatrix} x_1 - x_2 \\ y_1 - y_2 \end{bmatrix}$$

vara en riktningsvektor och som punkten (x_0, y_0) välja (x_1, y_1) eller (x_2, y_2).

Klicka på Figur 1

ÖVNING 5 Bestäm ekvationerna på vektorform för den räta linje i planet som går genom punkterna $(2,1)$ och $(1,2)$. Avgör sedan om punkten $(5,-2)$ ligger på linjen eller inte.

Vi ska nu studera generellt när en punkt (x,y) i planet ligger på linjen genom (x_0,y_0) och som är parallell med vektorn

$$\begin{bmatrix} a \\ b \end{bmatrix}.$$

Villkoret är att det finns ett tal t så att

$$\begin{bmatrix} x_0 \\ y_0 \end{bmatrix} + t \begin{bmatrix} a \\ b \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} x \\ y \end{bmatrix}$$

som vi också kan skriva

$$t \begin{bmatrix} a \\ b \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} x - x_0 \\ y - y_0 \end{bmatrix}.$$

Detta är ett ekvationssystem med en obekant t och två ekvationer. Observera att här är inte bara (x_0,y_0) en fix punkt i planet utan också (x,y). Vi löser ekvationssystemet med Gauss elimination. Vi studerar här endast fallet då $a \neq 0$. Multiplicera den andra ekvationen med a och den första ekvationen temporärt med $-b$ och addera den första ekvationen till den andra. Då får vi systemet

$$t \begin{bmatrix} a \\ 0 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} x - x_0 \\ -bx + ay - (bx_0 + ay_0) \end{bmatrix}.$$

Den andra ekvationen $0 \cdot t = -bx + ay - (bx_0 + ay_0)$ har lösningar om och endast om $-bx + ay - (bx_0 + ay_0) = 0$. Detta är ett nödvändigt villkor för att (x,y) ska kunna ligga på linjen. Den första ekvationen har alltid lösningen

$$t = \frac{x - x_0}{a}$$

så det fullständiga villkoret för att en punkt (x,y) ligger på linjen är alltså

$$-bx + ay - (bx_0 + ay_0) = 0 \quad \text{eller} \quad bx - ay + (bx_0 + ay_0) = 0.$$

Detta är linjens ekvation på **parameterfri form**.

EXEMPEL 4   Linjen genom punkten $(2, 1)$ och riktningsvektorn

$$\begin{bmatrix} 1 \\ -1 \end{bmatrix}$$

har ekvationen $-x - y + C = 0$ på parameterfri form. Vi betecknar den konstanta termen $bx_0 + ay_0$ med C. Konstanten C bestäms ur villkoret att punkten $(2, 1)$ ligger på linjen. Detta ger $-2 - 1 + C = 0$ dvs $C = 3$ och linjens ekvation blir $-x - y + 3 = 0$ eller $x + y - 3 = 0$.

ÖVNING 6   Bestäm den räta linjen $x - 2y = 1$ på parameterform.

PLAN I RUMMET

Ett plan i rummet $\mathbf{R^3}$ genom punkten (x_0, y_0, z_0), parallell med vektorerna

$$\begin{bmatrix} a_1 \\ b_1 \\ c_1 \end{bmatrix} \quad \text{och} \quad \begin{bmatrix} a_2 \\ b_2 \\ c_2 \end{bmatrix},$$

beskrivs av ekvationerna

$$\begin{cases} x = x_0 + a_1 \cdot t + a_2 \cdot s \\ y = y_0 + b_1 \cdot t + b_2 \cdot s \\ z = z_0 + c_1 \cdot t + c_2 \cdot s \end{cases}$$

eller på vektorform

$$\begin{bmatrix} x \\ y \\ z \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} x_0 \\ y_0 \\ z_0 \end{bmatrix} + t \begin{bmatrix} a_1 \\ b_1 \\ c_1 \end{bmatrix} + s \begin{bmatrix} a_2 \\ b_2 \\ c_2 \end{bmatrix}.$$

Talet t och s genomlöper alla reella tal och kallas **parametrar**. Vektorerna

$$\begin{bmatrix} a_1 \\ b_1 \\ c_1 \end{bmatrix} \quad \text{och} \quad \begin{bmatrix} a_2 \\ b_2 \\ c_2 \end{bmatrix},$$

kallas **riktningsvektorer**.

På samma sätt som för räta linjen i $\mathbf{R^2}$ kan man bestämma villkoret för att en punkt (x, y, z) ska ligga i ett plan givet på parameterform. Villkoret blir av typen

$$Ax + By + Cz + D = 0,$$

där A, B, C, D är konstanter.

$$Ax + By + Cz + D = 0,$$

it ÖVNING 7 Ge ekvationen för planet nedan på formen $Ax + By + Cz + D = 0$ genom att betrakta

$$\begin{bmatrix} x \\ y \\ z \end{bmatrix} = t \begin{bmatrix} 1 \\ -1 \\ 1 \end{bmatrix} + s \begin{bmatrix} 1 \\ 0 \\ -1 \end{bmatrix}.$$

som ett ekvationssystem i t och s och bestämma villkoren på x, y, z för att ekvationssystemet ska ha lösningar.

ÖVNING 8 Ge ekvationen på parameterform för planet $x - 2y + 3z = 0$.

SKALÄRPRODUKT, AVSTÅND OCH ORTOGONALITET

Ett viktigt problem i matematiken och naturvetenskapen är att beräkna avståndet från en punkt till en rät linje eller ett plan i rummet. **Avståndet är den kortaste sträckan från punkten till linjen eller planet**.

Från den klassiska geometrin känner vi till att den kortaste sträckan från en punkt till en linje eller ett plan är **normalen** från punkten till linjen eller planet. En linje är normal till en linje eller plan om den är **ortogonal** (vinkelrät) mot linjen eller planet.

Vi nöjer oss i detta avsnitt med att betrakta avståndsproblemet i $\mathbf{R^2}$.

Vi ska först härleda ett viktigt villkor för att två vektorer $\mathbf{u} = (x_1, x_2)$ och $\mathbf{v} = (y_1, y_2)$ i $\mathbf{R^2}$ ska vara ortogonala.

Vi behöver då uttrycket för längden $||\mathbf{u}||$, $||\mathbf{v}||$, $||\mathbf{u} - \mathbf{v}||$ av $\mathbf{u} = (x_1, x_2)$, $\mathbf{v} = (y_1, y_2)$ respektive $\mathbf{u} - \mathbf{v} = (x_1 - y_1, x_2 - y_2)$.

Den klassiska Pythagoras sats ger

$$||\mathbf{u}|| = \sqrt{x_1^2 + x_2^2} \quad , \; ||\mathbf{v}|| = \sqrt{y_1^2 + y_2^2} \quad , \; ||\mathbf{u} - \mathbf{v}|| = \sqrt{(x_1 - y_1)^2 + (x_2 - y_2)}^2 .$$

Vektorerna $\mathbf{u}$, $\mathbf{v}$ och $\mathbf{u} - \mathbf{v}$ bildar hörn i en triangel.

Figur 2

Enligt de klassiska satserna av Euklides gäller att en triangel är rätvinklig om och endast om Pythagoras sats gäller. Vektorerna $\mathbf{u}$ och $\mathbf{v}$ är alltså ortogonala om och endast om

$$||\mathbf{u}||^2 + ||\mathbf{v}||^2 = ||\mathbf{u} - \mathbf{v}||^2$$

dvs

$$(x_1^2 + x_2^2) + (y_1^2 + y_2^2) = (x_1 - y_1)^2 + (x_2 - y_2)^2.$$

Detta villkor kan vi förenkla till

$$x_1 y_1 + x_2 y_2 = 0.$$

Uttrycket

$$x_1 y_1 + x_2 y_2$$

kallas **skalärprodukten** av vektorerna $\mathbf{u}$ och $\mathbf{v}$ och betecknas ofta

$$\mathbf{u} \cdot \mathbf{v}\ .$$

Två vektorer $\mathbf{u} = (x_1, x_2)$ och $\mathbf{v} = (y_1, y_2)$ är alltså ortogonala om och endast om

$$\mathbf{u} \cdot \mathbf{v} = x_1 y_1 + x_2 y_2 = 0.$$

EXEMPEL 5 Linjen $x - 2y = 1$ i EXEMPEL 4 är parallell med linjen $x - 2y = 0$ eftersom båda linjerna har samma riktningsvektor. Detta följer av att den första linjen är

$$\begin{bmatrix} x \\ y \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 1 \\ 0 \end{bmatrix} + t \begin{bmatrix} 2 \\ 1 \end{bmatrix}.$$

och den andra linjen är

$$\begin{bmatrix} x \\ y \end{bmatrix} = t \begin{bmatrix} 2 \\ 1 \end{bmatrix}$$

på parameterform.

Ekvationen $x - 2y = 0$ kan vi tolka som att skalärprodukten mellan vektorerna

$$\begin{bmatrix} x \\ y \end{bmatrix} \quad \text{och} \quad \begin{bmatrix} 1 \\ -2 \end{bmatrix}$$

är noll, dvs vektorn

$$\begin{bmatrix} 1 \\ -2 \end{bmatrix}$$

är ortogonal mot varje vektor på linjen. Vektorn

$$\begin{bmatrix} 1 \\ -2 \end{bmatrix}$$

är alltså **normal** till planet $x - 2y = 0$ samt till planet $x - 2y = 1$.

Generellt gäller att vektorn

$$\begin{bmatrix} A \\ B \end{bmatrix}$$

är normal till linjen

$$Ax + By + C = 0.$$

ÖVNING 9 Beräkna avståndet från punkten $(2, 3)$ till linjen $x - 2y = 1$.